

A megszabadítással kapcsolatos holland vonatkozású levelek a gályarab prédikátorok levéltárában (1676)

A gályarab prédikátorok kiszabadításában játszott holland közvetítő szereppel, majd tevékeny részvétellel kapcsolatos források közzététele már a XVII. század végén megindult, amikor Abraham van Poot (1638–1695) amszterdami orvos és kompilátor közzétette de los Vélez nápolyi alkirály¹ Michiel de Ruyter admirálisnak (1607–1676) írt 1676. február 10-i levelét, amelyben megígéri a prédikátorok szabadon bocsátását.² Ugyancsak ő jelentette meg az admirálisnak vejehez, Bernard Somer (1642–1684) amszterdami lelkészhez írt 1676. február 18-i levelét, amelyben beszámol a prédikátorok kiszabadításáról,³ valamint Theodorus Westhovius (1645–1705) hekelingeni lelkész 1678. március 30-i levelét, amelyben Somer számára röviden összefoglalja a prédikátorok megszabadításának történetét.⁴

Magyarországon a XVIII. század elején Debreceni Ember Pál egyháztörténete kéziratához mellékletként többek között a gályarab prédikátorokra vonatkozó (köztük holland vonatkozású) iratokat csatolt, amelyet egy volt gályarab másolt,⁵ így sok fontos dokumentumot mentett meg az utókor számára. Így jelent meg 1728-ban, a Friedrich Adolf Lampe (1683–1729) utrechti teológiaprofesszor szerkesztette kötetben Aegidius Virethnek, a földközi-tengeri holland hajóflotta egyik lelkészének 1675. december 14-i levele, amelyben a prédikátorokhoz tíz kérdést intézve gályára kerülésük okai iránt tudakozódott, a prédikátorok ezekre adott december 16-i válasza, illetve december 30-i, szintén a lelkésznek írt levelük.⁶ A XVIII. században Bod Péter ezeket az írásokat szintén felvette egyháztörténetébe, és azok a XIX. században, Hollandiában láttak napvilágot.⁷

A XX. század elején Thury Etele eredeti és másolatban fennmaradt leveleket és iratokat másolt számos külföldi könyvtárban és levéltárban (elsősorban a zürichi *Zentralbibliothek*ben), amelyek egy részét 1912-ben közreadta,⁸ a ki nem adott másolatok jegyzékét pedig Pongrácz József tette közzé 1930-ban.⁹ A nyomtatásban megjelent dokumentumoknak kevesebb, a kéziratban maradtaknak több holland vonatkozásuk van. A Thury által közölt iratok között van annak az útlevelnek a német fordítása, amelyet De Ruyter admirális állított ki 1676. március 25-én a holland hajóhadat elhagyó prédikátorok számára.¹⁰ Miklós Ödön 1919-ben jelentette meg a hollandiai levéltárakban általa feltárt, az ún. gyászévtizeddel (1671

¹ Fernando Joaquín de Zúñiga-Requesens y de Toledo, marqués de los Vélez (meghalt 1693), 1675 és 1683 között nápolyi alkirály.

² POOT, 1684. 442–444.

³ POOT, 1684. 118–119. Magyar vonatkozású részének fordítását l. KÁLLAY, 1935. 165–166; THURY, 1998. II. 130–131.

⁴ THURY, 1998. II. 437–442.

⁵ RITOÓKNÉ, 1973. 374–375.

⁶ LAMPE, 1728. 470–480.

⁷ BOD, 1890. II. 110–117.

⁸ THURY, 1912.

⁹ PONGRÁ CZ, 1930.

¹⁰ THURY, 1912. 169–170.

–1681) kapcsolatos forrásokat,¹¹ de a közvetlenül a prédikátorok megszabadításával kapcsolatos iratok közül csak a holland parlament 1675 november 11-i határozatának egy szakaszát és De Ruyter naplójának néhány vonatkozó részletét közölte.¹²

1998-ban posztumusz jelent meg Thury egy másik egyháztörténeti művének második kötete, amelyben a szerző a kéziratban maradt másolatokat részben részletesen kivonatolva ismerteti, részben szó szerinti magyar fordításukat adja, ezzel mindmáig a legteljesebb, nagyrészt publikálatlan forrásokon alapuló összefoglalását adva a pozsonyi törvényszék, a gályarabság és a prédikátorok megszabadítása utáni időszak eseményeinek.¹³

Miklós Ödön a gályarab prédikátorok levéltáráról szóló cikkében a zürichi *Zentralbibliothek*ben található irategyüttest határozta meg a prédikátorok levéltáraként. Szerinte a levélgűjteményt „maguk a gályarabok állították össze [...]”. Ugyanis mintha ők maguk is érezték volna, hogy sorsuk mindörökre a magyar mult egy darabja lesz, még külföldi tartózkodásuk folyamán igyekeztek összeszedni minden általuk elérhető hivatalos okmányt s ezeket a tőlük küldött vagy hozzájuk intézett levelet és sorsukra vonatkozó egyéb emlékekkel együtt letétbe helyezték. A letétbehelyezés Zürichben történt.”¹⁴ Úgy gondolom, vitatható, hogy a prédikátorok tudatosan törekedtek volna egy levéltár felállítására: a velük kapcsolatos levelek, iratok Zürichben hagyása kényszerű lépés volt, hiszen a dokumentumokat onnan való távozásukkor nem vihették magukkal. Hogy valóban nem voltak ilyen (közös) terveik, azt az is mutatja, hogy bizonyos szövegeknek különböző kéziratokban két-három másolata is van, míg másokról, amelyekről levelezésükben szó esik, egyetlen másolat sem készült, így közülük sok elveszettnek tekinthető.

Az előbbi említett képet némileg árnyalja, hogy két esetben egyéni kezdeményezést látunk arra, hogy a dokumentumok szövegét maguk és ezzel az utókor számára megőrizték. Kocsi Csörgő Bálint *Narratio brevis de oppressa edesiarum Hungaricarum* (Kősziklán épült ház ostroma) című művének kézirata¹⁵ – amely, ellentétben a kiadott változattal,¹⁶ sok, a prédikátorokkal kapcsolatos iratot tartalmaz – arról tanúskodik, hogy ő tudatosan törekedett a velük kapcsolatos dokumentumok megőrzésére, mivel azokat lemásolta, majd beemelte művébe.

Egy másik prédikátor, akinek pontos kilétét nem ismerjük, szintén lemásolt a maga számára a gályarabsággal kapcsolatos szövegeket,¹⁷ ami arra utal: egyéni kezdeményezés szintjén volt törekvés arra, hogy bizonyos iratokat másolatban megőrizzenek.

Az előbbieket alapján úgy vélem: a prédikátorok levéltárának rekonstruálásakor a Miklós Ödön által lokalizált, lezárt levéltár (irategyüttes) helyett célszerű lenne

¹¹ MIKLÓS, 1919.

¹² MIKLÓS, 1919. 39, 108–109.

¹³ THURY, 1998. II. 20–241.

¹⁴ MIKLÓS, 1939. 278–279.

¹⁵ Példányai: TiREN, Kt. 217; DRER Gy. K. 1.261; EOL, Archivum Generalis Ecclesiae V.15; OSZK, Quart. Lat. 1187; TiREN, R 529, R 530, R 2754; ZBZ, Ms. D 182.

¹⁶ LAMPE, 1728. 746–919; BALOG, 1902.

¹⁷ KVACSALA, 1893, 110. L. még RITOÓKNÉ, 1973. 369. Thury szerint a szövegeket Köpeczi Balázs másolta. Vö. THURY, 1998. II. 375–378.

egy folyamatosan bővíthető, virtuális levéltárat létrehozni, amelyben helyet kell kapniuk a Zürichen kívüli könyvtárakban és levéltárakban található, a prédikátoroktól származó vagy nekik írt dokumentumoknak, és – tekintettel sok eredeti irat eltűnésére – a Zürichen kívüli másolatoknak is. Az általam javasolt képzeletbeli levéltárban ugyancsak fontos hely illeti meg a gályarabsággal közvetlenül kapcsolatos, harmadik személytől származó szövegeket is.

A *Lymbus Művelődéstörténeti Tár* 1999-ben megjelent kötetében néhány olyan levelet adtam közre, amelyek a prédikátorok kiszabadításának hollandiai előkészületeivel és különös tekintettel Frans Burman (1632–1679) utrechti teológia-professzor ebben játszott szerepével foglalkoztak.¹⁸ A közlemény alapjául szolgáló szövegek egyikének sem maradt fenn az eredetije, azokat részben kéziratok vagy addig ismeretlen nyomtatványok őrizték meg. Frans Burman 1675. augusztus 19-i és 1675. december 6-i levelét szintén Kocsi Csergő Bálint másolta le, azokat így a prédikátorok levéltárának részévé téve.

Az alábbiakban három olyan levelet teszek közzé, amelyeknek véleményem szerint – eltérő provenienciájuk ellenére – szintén a prédikátorok virtuális levéltárában van a helyük. Annál is inkább, mert olyan új információkat tartalmaznak, amelyek a szakirodalomban nem ismertek, és hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az események ismertetésénél ne szinte kizárólag Kocsi Csergő Bálint említett és Otrókoci Főris Ferenc *Furor bestiae* (Fenevad dühöngése) című művének nyomtatott változata szolgáljon forrásként.¹⁹

De Ruyter admirális 1676. január 4-i levelét (1. levél), amelyről mind Kocsi Csergő, mind Otrókoci Főris említést tesz,²⁰ az előbbi másolta le és hagyományozta az utókorra. Holland eredetije nem maradt fenn, és még a nem sokkal De Ruyter halála után megjelent korabeli holland életrajz²¹ és a legújabb De Ruyter-biográfia²² sem tud róla. Bár a levelet Thury kivonatossan ismerteti,²³ szövegének kiadására nem került sor, jóllehet egyrészt hitelesíti Kocsi Csergő azon állítását, mely szerint De Ruyter megküldte a nápolyi alkirálynak Gerard Hamel Bruyninx (1616–1691) bécsi holland követnek a prédikátorok ártatlanságát bizonyító művét,²⁴ másrészt rávilágít az admirális érvrendszerére: nemcsak azt hangsúlyozta, hogy a holland parlament megbízása alapján cselekszik, hanem azt is, hogy Hamel Bruyninx értekezéséből világossá válhat az alkirály számára, hogy a prédikátorokat nem az ellenük ürügyként felhozott lázadás vádja, hanem vallásuk miatt üldözik,²⁵ végül pedig azt, hogy az események alakulásáról jelentést kell tennie a parlamentnek. Ez az adat ellentmond Miklós Ödön azon állításának, amely szerint De Ruyter a gályarabok kiszabadításához vezető folyamatban

¹⁸ BUJTÁS, 1999.

¹⁹ E módszerre l. legutóbb BORUS, 1999.

²⁰ LAMPE, 1728. 901; OTROKOSI, 1933. 59. L. még MAKKAJ, 1976. 102.

²¹ BRANDT, 1687/1.

²² PRUD'HOMME, 1996.

²³ THURY, 1998. II. 119–120.

²⁴ LAMPE, 1728. 901. L. még MAKKAJ, 1976. 102.

²⁵ E fontos adalék Thury ismertetéséből kimaradt. Vö. THURY, 1998. II. 120.

„személyes (nem hivatalos) lépéseket” tett „és ezt a módszert a Rendek (= a parlament) határozatának beérkezése után is fenntartotta”.²⁶

Theodorus Westhovius, a földközi-tengeri holland flotta másik lelkésze 1676. január 30-án kelt levelének szövege (2. levél) ugyancsak Kocsi Csergőnek köszönhetően maradt fenn. Thury ezt az iratot is kivonatossan ismerteti,²⁷ eredeti szövege azonban eddig nem látott napvilágot, pedig eddigi ismereteinket új adattal bővíti. Mind Kocsi Csergő, mind Otrókoci Főris beszámol arról, hogy 1676 januárjának második felében elterjedt a hír: a holland flotta hazaindul, és ezzel elveszni látszott a szabadulás reménye.²⁸ Egyikük sem szól viszont arról, hogy a holland lelkész három kérdéssel egészítette ki az 1675 decemberében még Vireth által megfogalmazott tíz kérdést.²⁹

Otrókoci Főris Ferenc 1676. február 17-én kelt levelének (3. levél) eredetije nem a zürichi *Zentralbibliothek*-ben, hanem az ottani Állami Levéltár (*Staatsarchiv*) egyik fondjában található, de autográf iratként szintén része a prédikátorok levéltárának. Thury ezt a dokumentumot az előbbi kettőnél is részletesebben, szinte szó szerint ismerteti,³⁰ de ennek eredeti szövege sem jelent még meg nyomtatásban, jóllehet ez is tartalmaz új információt. Mint ismeretes, nem azonnal Svájc merült fel a prédikátorok ideiglenes menedékeként. A címzett, Nicolaus Zaffius velencei orvos, a prédikátorok nagylelkű támogatója megszabadulásuk után nem sokkal, 1676. február 25-én még úgy tudta, hogy De Ruyter azokat Szicília érintésével Amszterdamba viszi.³¹ Otrókoci Főris egy másik leveléből tudjuk: De Ruyternek valóban az volt a szándéka, hogy a prédikátorokat Hollandiába viszi.³² Az előbbi itt közlendő leveléből az is kiderül, hogy maguk a prédikátorok a megszabadításukat követő napokban Hollandia mellett Angliát is el tudták volna képzelni száműzetésük első állomásaként.

Az alábbi dokumentumok, amelyek közül csak egy eredeti irat, jól példázzák, hogy – mivel a körülmények miatt nem folyt rendszeres archiválás, másolás, iratmentés – a gályarab prédikátorok levéltárának rekonstruálása során a korabeli vagy későbbi másolatokat kitüntetett hely illeti meg.

²⁶ MIKLÓS, 1918. 36–37.

²⁷ THURY, 1998. II. 123.

²⁸ LAMPE, 1728. 902. L. még MAKKAJ, 1976. 102.; OTROKOSI, 1933. 59.

²⁹ E fontos adalék Thury ismertetéséből kimaradt. Vö. THURY, 1998. II. 123.

³⁰ THURY, 1998. II. 131–132.

³¹ THURY, 1912. 155.

³² BUJTÁS, 1999. 71.

1.
Michiel de Ruyter de los Vélez nápolyi alkirálynak
Stromboli szigete környékén, 1676. január 4.
(ZBZ, Ms. D 182, ff. 235–236)⁸³

Múlt év december 26-án kelt levelét, amelyben kérte, hogy készüljön a harrra, de Villafranca márkitól megkapta. Kívánsága szerint felkészítette hajóit, de eddig csak két hajót talált Stromboli szigete és Calabria között, másik kettőt pedig a Lipari-szigetek és Messina között. Az utóbbiak egyike egy angol hajó volt, amely Nápoly felé vitorlázott. Úgy döntöttek, Messina felé veszik az irányt, hogy elérjék a Messinai-szorost. A Nápolyból kapott levelek között kapta kézhez a Holland Egyesült Tartományok parlamentjének utasítását két másik levéllel együtt. A 1675. november 2-án Hágában kelt utasításban a parlament ismét arra kötelezi, hogy tegyen meg az alkirálynál mindent azon 27 prédikátor szabadon bocsátása érdekében, akik a korábban vallásuk miatt üldözött, majd gályákra adott 41 magyar prédikátor közül megmaradtak. A holland parlament nevében kéri, hogy a vallásukért szenvedő ártatlanokat engedje szabadon, mivel az ártatlanul fogva tartottak ártatlanságát bizonyító érvekből világosan láthatja, hogy a szerencsétlen prédikátorokat a lázadás ürügyével, valójában azonban vallásuk miatt üldözik. Reméli, hogy kedvező választ kap, mert az egész ügyről be kell számolnia a parlamentnek.

Exemplum literarum ex italico idiomate³⁴ in latinum versatum hic subiciam.

Excellentissime Domine!

Transacta nocte expeditionis harum literarum postquam appuli cum classe Praepotentium meorum Ordinum recepi literas Vestrae Excellentiae, ab Excelllentissimo marchesio De Villa Francha,³⁵ datas 26 transacti mensis,³⁶ in quibus mihi dat ad notitiam, ut naves ad conflictum pararem, instruxi vela sponte prout debui, sed huc usque non invenimus plures, quam duas naves, inter insulam Stromboli et Calabriam, nec non duas alias inter scopulos Liparis et Zancleae,³⁷ inter has posteriores erat etiam una navis Anglica, quae navigabat Neapoli. Hinc demum resolvimus nos majora sequi, et cursum nostrum flectere versus Messinam, veni-
reque usque ad Pharum Messinensem. Cum itaque aliud aliquid certi habuerimus,

³³ Megtalálható még: DRER GyK, K. 1.261, 149–150; EOL, Archivum Generalis Ecclesiae, V.15, 328–331.; OSZK, Quart. Lat. 1187, ff. 215–216; TIREN, Kt. 217, 453–456; TIREN, R 529, 141–142. R 530, 148–149., R 2754 505–508. Thury másolata: DtREN, O. 662/58.

³⁴ Otrókocsi Főris feljegyezte, hogy látták a levél olasz változatának másolatát. Vö. OTROKOCSI, 1933. 59.

³⁵ Fadrique Álvarez de Toledo y Ponce de León, marqués de Villafranca (1635–1705), 1674 és 1676 között nápolyi alkirály.

³⁶ Brandt tud a nápolyi alkirály 1675. december 26-i leveléről, de annak rövid ismertetésében nem tér ki az itt idézett részletekre. Vö. BRANDT, 1687/1. 944.

³⁷ Messina (latin neve: Zancle, Zancle).

de omnibus sigillatim a tergo informationem dabimus. Inter istas literas quae ad me pervenerunt Neapoli, accepi ego a meis Praepotentissimis Confoederatarum Provinciarum Generalibus ordinibus Hagae congregatis, emanatam 2 mensis Novembris³⁸ praeteriti mandatum cum aliis duabus missilibus literis:³⁹ in quo mihi iteratis vicibus imponunt, ut allaborem et annitar omnibus viribus, secundum memorabile et obligantissimum debiti mei officium, apud vestram Excellentiam, ut dimittantur et in pristinam libertatem ponantur illi 27 relictis Hungari ecclesiastici seu religiosi, qui supermanserunt ex numero 41. id est unum et quadraginta viro- rum, quique tanquam venundati captivi in statu miserabili intertenuntur, super tri-remes Neapolitanas.⁴⁰ Unde modernam occasionem, pro exequenda supplicatione apud Vestram Excellentiam accipio, rogo itaque nomine et instantia, praefatorum meorum Praepotentissimorum Ordinum, ut exercent solitum actum bonitatis et misericordiae erga praedictos innocentes miserrimos religiosos et det illis, desi-deratam libertatem prompta voluntate, quia alioquin plus temporis nactus, faciam narrationem ad demnostrandam innocentiam dictorum miserorum captivorum,⁴¹ ex qua certior reddetur Vestrae Excellentiae, quomodo una indecens, et inaudita, persecutio contra hos infelices facta est, in regno Hungariae, sub praetextu reb-bellionis indirecte sed directe propter religionem. Sicut igitur manifestum, suppli-co Vestrae Excellentiae quamobrem faciat mihi, cum omni possibili efficacia, hanc gratiam et consolationem miseris captivis sponte. Ego multum confido cle-mentiae et pervulgatae bonitati Vestrae Excellentiae, unde me spero habiturum gratiosissimum responsum, ad meam

³⁸ A határozat 1675. november 11-én kelt. Szövegét I. BRANDT, 1687/1. 933–934; BRANDT, 1687/2. 225–226. L. még MIKLÓS, 1919. 39. Magyar fordítását I. THURY, 1998. II. 117–118.

³⁹ De Ruyter 1676. január 1-jén vette kézhez a határozatot, amelynek mellékletei Hamel Bruyninx Bécsben, 1675. szeptember 22-én és Abraham Malapert bázeli holland konzul 1675. október 19-én kelt levelei voltak. Vö. BRANDT, 1687/1. 933–942.

⁴⁰ Ezt az adatot De Ruyter Malapertnek az előbbi jegyzetben említett leveléből veszi át. Vö. BRANDT, 1687/1. 941.

⁴¹ Hamel Bruyninx *Dedaratio, seu dara et conspicua deductio veritatis et innocentiae ministrorum evangelicorum Hungariae ad tres Hispanicas damnatorum* című művét, amelyet az 1675. október 24-én végén nyújtott be a császári udvarhoz, Nápolyban németről olaszra fordították. Vö. BRANDT, 1687/1. 936; LAMPE, 1728. 486., 901. L. még MAKKAJ, 1976. 102. – A források ellentmondanak egymásnak a tekintetben, hogy De Ruyter a teljes művet vagy csak annak csak kivonatát kapta-e meg, és hogy mikor nyújtották be azt a nápolyi udvarhoz. A holland parlament 1675. november 11-i határozatában az áll, hogy két másik levél mellett (l. a 39. jegyzetet) a bécsi követ 1675. október 27-i levelének *kivonatát* is mellékelik az előbbi két levélhez. (Az október 27-i levélben a követ összefoglalja beadványának legfontosabb érveit.) (Vö. BRANDT, 1687/1. 934.) Kocsi Csergő szerint a bécsi követ *művét* Bécsből küldték meg Szicíliába, és De Ruyter ajánlotta Georg Velz nápolyi kereskedőnek és az ottani holland konzulnak, hogy azt fordíttassák le németről olaszra. (Vö. LAMPE, 1728. 901.; MAKKAJ, 1976. 102) Otrókocsi Főris ezzel szemben azt állítja, hogy a *művet* a holland parlament utasítására juttatták el Ruyterhez, és azt Den Haen altengernagy és a nápolyi holland konzul mutatta be 1675. december 18-án a nápolyi alkirálynak. (Vö. OTROKOSI, 1933. 58.) Mivel De Ruyter a szóban forgó leveleket csak 1676. január 1-jén kapta meg, és Kocsi Csergő is De Ruyter 1676. január 4-i levelével kapcsolatban említi a bécsi követ érkezését, bizonyos, hogy a mű (vagy annak kivonata) olasz fordításának benyújtására 1676 januárjában került sor. A januári benyújtás mellett szól, hogy Westhovius egy, 1678. március 30-én kelt levelében, amelyben összefoglalja az eseményeket, az 1675-ös évvel kapcsolatban csak a Johan van der Poort titkárral a *szidliai* udvarnál tett látogatásáról esik szó. Vö. POOT, 1684. 339.

hanc seriam intercessionem, in tali gratia. Atque hoc magis, quod de toto hoc negotio ad praedictos meos Praepotentissimi Ordines relationem facere teneor, in quibus possum ego vicissim Vestrae Excellentiae serviam, sicut etiam in omni re id facio semper ex toto corde et promptitudine permanendo semper Vestrae Excellentiae,

Addictissimus et humillimus servitor

Michael di Adriano di Ruyter

Datae in mea navi Concordia nominata, velificante circa insulam Stromboli. 4 Januarii. Anno 1676.

2.

Theodorus Westhovius a gályarab prédikátoroknak

Elba szigete környékén, 1676. január 30.

(ZBZ, Ms. D 182, ff. 237–241)⁴²

Szomorúan értesült kérvényükből arról, hogy még mindig börtönökben és gályákon sínylődnek. Mindent megtesznek szabadon bocsátásuk érdekében. Valószínűleg tudomásukra jutott már, hogy De Ruyter admirális, akinek ő a lelkésze, minden követ megmozgatott, hogy mielőbb visszanyerjék szabadságukat. Ismét írt a nápolyi alkirálynak, de nemcsak saját nevében, hanem a holland parlament parancsa alapján is, amely utasította, hogy járjon közbe kiszabadulásuk érdekében. Nemcsak De Ruyter írt a nápolyi alkirálynak, hanem az előbbi biztatására így tett a szicíliai alkirály is, aki saját elmondása szerint olyan megható szavakkal tette azt, mintha csak saját, börtönben sínylődő édestestvérei érdekében írt volna. A szicíliai udvar néhány emberétől megtudták: a nápolyi alkirály hajlandó megszabadítani őket láncoktól, és nincs kétségük afélől, hogy már eldől: szabadon engedik őket. Ám mivel nekik (a hollandoknak) mégis kétségeik vannak, ezért nem szavakkal, hanem tettekkel próbálkoznak. Azért is küldi ezt a levelet, hogy válaszükből megtudja, miként áll az ügyük. Bár szeretne volna, már nem tud velük beszélni, mivel Nápolyt elhagyták, és huszonharmadika óta hazafelé tartanak. A szicíliai gályákon kereste három lelkészársukat, de tagadták, hogy ott lennének; azt mondták, visszaküldték őket Nápolyba. Kéri, tudósítsák efélől, és arról is, hol van Bukkari, amit a térképen valószínűleg azért nem talál, mert mostanában másképp hívják. A tíz kérdésre adott válaszükkal kapcsolatban kéri őket, válaszoljanak arra is, hogy a török hódoltság területén szolgáló társaikat is megdézshették-e, hogy Magyarországnak a császár fennhatósága alatti részén minden református és evangélikus egyházközséget megfosztottak lelkészeiktől, vagy voltak olyanok, ahol megmaradtak; igaz-e, hogy Moldva, Havasalföld és egyéb tartományok nemesei a császártól a törökhöz pártoltak, és valóban a spanyol inkvizíció volt-e a fő oka annak, hogy az említett tartományok és többi népek a törökhöz húznak. Válaszüket Nicolaus de Méjer dordrehti kereskedőn keresztül juttassák el hozzá, neki, a hekelingeni lelkésznek átadva.

⁴² Megtalálható még: DRER GyK, K. 1.261, 152–153; EOL, Archivum Generalis Ecclesiae, V.15, 335–338.; OSZK, Quart. Lat. 1187, ff. 218–219; TIREN, Kt. 217, 460–464; TIREN, R 529, 144–145., R 530, 151–153., R 2754, 512–516. Thury másolata: TIREN, O. 662/60.

Postquam ex literis vestris supplicationibus,⁴³ quam indigne hactenus in carceribus et triremibus ab hominibus charitatis expertibus habiti sitis, corda nostra contrita sunt dolore, oculi repleti lacrymis, et quicquid in nobis reperitur promptum et paratum, est ad vestram liberationem promovendam. Imprimis animadverti quod causa vestra Excellentissimo Domino Michaeli Ruytero, equiti architalasso generali Foederati Belgii (cui ego sum a sacris)⁴⁴ summopere cordi sit. Est enim vir non minus pietate et prudentia quam fortitudine celebris. Praedictus itaque dominus omnem movit lapidem, ut vos in pristinam reduceret libertatem, scripsitque iteratis vicibus Excellentissimo Domino proregi Neapolitano,⁴⁵ idque non solum suo nomine, sed et jussu Illustrum et Praepotentium Dominorum Ordinum Generalium Foederati Belgii, qui literis suis mandaverant, ut Nobissimus Dominus Ruyterus pro vobis liberandis intercederet, ac vigilaret,⁴⁶ quemadmodum etiam vigilat. Nam non modo ipse scripsit, sed etiam Excellentissimus Siciliae prorex,⁴⁷ a Domino Ruyter generali permotus, literas pro vestro negotio ad Nobilissimum proregem Neapolitanum dedit,⁴⁸ idque tanto affectu tamque efficacibus verbis (uti sua Excellentia dicit) ac si pro fratribus suis germanis in carcere gementibus scripsisset. Sed quod re ipsa in vestro negotio effectum et praestitum sit, nos hactenus latet. Aulici quidem Sicilienses paulo ante nostrum discessum, dixerunt, quidem sibi ex literis constare, quod prorex Neapolitanus paratus sit vestra vincula solvere, sibi que nullum dubium de jam omnino praestita liberatione superesse, sed nobis interim maximum manet dubium, quoniam re ipsa experti sumus non verbis sed factis demum fidem habendam esse. Quare vobis hanc mitto epistolas, ut ex vestro responso scirem, quid de re sit. Nam non dabitur mihi occasio loquendi vobiscum, quod maximopere optassem, tamen de-siderassemque. Quia iam omnino praeter navigamus Neapolim, die videlicet huius 23 et quantum conjicio tendimus recta in patriam,⁴⁹ [quod] quandoquidem tempus nostro itineri destinatum effluxit, nullasque literas de propanganda nostra expeditione accepimus a magnatibus nostris. Quaesivi

⁴³ Valószínűleg a prédikátorok bevezetőben említett 1675. december 30-i levelére utal.

⁴⁴ Westhoviust, miután 1673-ban szolgált már De Ruyter flottájánál, 1675-ben az admirális kérte fel, hogy kísérje el földközi-tengeri útjára. Vö. MIJS, 1929. 137.

⁴⁵ De Ruyter korábban 1675. december 21-én és január 1-jén írt a nápolyi alkirálynak a prédikátorok ügyében. Vö. BRANDT, 1687/1. 930, 942.

⁴⁶ Utalás a holland parlament 1675. november 11-i határozatára.

⁴⁷ De Villafranca márk.

⁴⁸ De Ruyter, miután elolvasta a prédikátorok Westhoviushoz küldött leveleit (ld. az 50. jegyzetet), 1676. december 21-én titkárát és Westhoviust elküldte a szicíliai alkirályhoz, hogy nevében kérjék meg arra, írjon a nápolyi alkirálynak a prédikátorok érdekében. 1676. január 1-jén, amikor kézhez vette a holland parlament határozatát, már saját kezűleg ír a szicíliai alkirálynak, aki január 5-én tudatja az admirálissal, hogy levélben fordult a nápolyi alkirályhoz a prédikátorok érdekében. Vö. BRANDT, 1687/1. 930., 942.

⁴⁹ De Ruyter január 23-án Stromboli szigete könyékéről két emberét Nápolyba küldte, hogy az ottani holland konzultól megtudják, érkezett-e utasítás a holland parlamenttől földközi-tengeri küldetésének meghosszabbítására vonatkozólag. Mivel ilyen tartalmú utasítás a konzulhoz nem érkezett, az admirális a Hollandiába való hazatérés mellett döntött. Február 4-én azonban levelet kapott III. Vilmos orániai hercegtől, aki arra kérte, maradjon a térségben, aminek az admirális eleget is tett, és visszafordult Nápoly felé. Vö. BRANDT, 1687/1. 959–961.

etiam in triremibus, quae sunt in Sicilia, illos tres fratres, de quibus scripsistis,⁵⁰ sed negarunt quemquam adesse, dixeruntque illos Neapolim remissos esse.⁵¹ Quicquid sit, ex vestro res-ponso brevi cognoscam. Etiam ubi sit portus Buccariensis,⁵² quem in tabulis geo-graphicis non inveniso, forsan quia hoc nomen non est modernum. In Vestris decem responsionibus fit mentio quorundam habitantium in partibus dediticiis hinc vellem scire primo, an citarint etiam eos qui vivant sub imperio Turcae? Se-cundo an omnes ecclesiae tam reformatae, quam augustanae confessionios in tota Hungaria, quatenus Augustissimo Caesari⁵³ parent, sint orbatae suis doctoribus, vel an-non nulli ministri remanserint? Tertio, an non etiam Moldavia, Valachia, coeterarumque provinciarum nobiles abhinc, aliquot annis, ab Augustissimo Im-peratore descriverint, seque unanimiter Turcis obtulerint? Et an-non inquisitio Hispanica, vulgo dicta, fuerit causa primaria, ob quam praedictae provinciae reli-quaeque gentes sese Turcae tradiderint?⁵⁴ De tribus hisce quaesitis, expectabo responsum a vobis succinctum et breve in civitate Dordrechtana in Hollandia, ut tradantur N. N. pastori in Hekelingen. Tandem Deum Optimum Maximum supplex privatim et publice rogabo, ut vos omnes dilectissimos fratres in crude-lissima et plusquam barbara afflictione, spiritu suo sancto fulciat, consolaturque ut corda regum Christianorum ad maturam liberationem moveat, flectatque, ne-que sinat vos tentari ultra posse. Sed ut gratiose iuxta promissiones fidelissimas, brevi det eventum nomini suo gloriosum, ecclesiae suae aedificabilem, vobisque omnibus nunc et in aeternum salutarem. Amen.

Exaratae in navi vulgo de Endracht, velificante circa insulam Elbam, die 30. Januarii 1676.

Quod optat ex animo, cordis affectu precatur

Vester exoptatissimus frater omni affectu et officio conservus

Theodorus Westhovius,
minister ecclesiae reformatae Hekelingensis,
et pro tempore mysteriorum Dei dispensator,
in navi cui signum est Concordia, vulgo de Endracht.

⁵⁰ Utalás a prédikátorok két, 1675. december 12. előtt keletkezett, ismeretlen levelére, amelyekben a szicíliai gályákra adott társaik számát (3) – ellentétben december 30-i levelükkel – megemlítik, és arra kéri Westhoviust, hogy ajánlja ügyüket De Ruyter figyelmébe. Vö. BRANDT, 1687/1. 930.; LAMPE, 1728. 900.

⁵¹ Az 1675. július 3-án Sziciliába szállított hét prédikátorból négyet október 11-én visszavittek Nápolyba. Az ott maradt három közül egy meghalt, kettőt pedig a nápolyi kikötőbe vittek, ahová 1676. február 4-én érkeztek meg. Vö. OTROKOSI, 1933. 54.

⁵² Bakar, ma Horvátországban.

⁵³ I. Lipót (1640–1705), 1657-től német-római császár és magyar király.

⁵⁴ Jelenlegi ismereteink szerint nincs arra adat, hogy a gályarabok e három kérdésre válaszoltak-e, és ha igen, mi volt válaszuk tartalma.

Huszonöt megszabadult társa nevében értesíti, hogy a Holland Egyesült Tartományok parlamentjének és az ország tengemagjai és altengemagjai fáradozásának köszönhetően február 11-én alkonyatkor megszabadultak. Velük együtt örülnek a hollandok is, akiknek a hajóin az új szabadság kezdetétől fogva tartózkodnak. Piszkos ruháikat újra cserélték, és megszabadítóikkal beszélgetnek. Mindig emlékezni fognak támogatóikra, a Holland Egyesült Tartományok parlamentjére, a tengemagokra, és amíg e siralomvölgyben élnek, mindig tisztelettel fogják enlegetni Zaffius nevét, és nem feledik, mennyit fáradozott önzetlenül megszabadulásuk érdekében. Isten szolgálaként dicsőítik az Urat, hiszen úgy érzik magukat, mint a zsidók, amikor kiszabadultak az egyiptoni fogságból. Korábban úgy gondolták, hogy szívesen érintik Velencét, és így Svájcban keresztül térnek haza, de úgy vélik, hogy a jezsuiták örültsége és mesterkedései miatt ez nem lehetséges, ugyanis igencsak nem tetszik nekik, hogy Itáliában már korábban is közbenjártak érdekükben. A hollandok biztosították őket: gondoskodnak arról, hogy biztonságos útjuk legyen. Először vagy Hollandiába vagy Angliába mennek, és vagy az említett országokban, vagy más református, illetve evangélikus országban húzzák meg magukat. Nincs kétségük afelől, hogy útjukról még hallani fog

Utóirat: A hollandok egyetértenek abban, hogy a dalmáciai Bukkari börtönében fogva tartott társaikat minél hamarabb ki kell szabadítani. Február 2-án kelt levelét február 12-én kapták kézhez, már nem halálra szánva, hanem új életet nyerve. Kéri, hogy saját és társai levelét, amelyeket mellékel, rövid megjegyzés kíséretében küldje el Zollikoférnek, hogy az minél hamarabb megküldhesse egyházközségüknek és családjaiknak.

Ministri ecclesiarum Hungaricarum, nuper in tiremibus Neapolitanis, propter evangelicam veritatem captivi, nunc autem Deo misericordia Christianorumque strenua opera velut e sepulchro redivivi: Clarissimo ac Experientissimo Viro Domini Nicolao Zaffio, medicinae practicae doctoris,⁵⁶ tum temporalem tum aeternam salutem ex visceribus praecantur.

Nil remoratur eum, verum omnipotente volente
Mollesecunt corda; et vincula cuncta caedunt.

En vir optima et Venerande! jam post longa tum nostra, tum tua, aliorumque piorum suspiria, bona causa triumphum nacta est. Qui eramus in profunda gehemnarum abysso, dictorumque tiremrium laboribus, verberibus aliisque innumeris adversis macerabamur, jam Dei nostri generis optimi clementia, Illustrissimorumque ac Praepotentium Ordinum Foederati Belgii pia opera ac eorum supremi et vice admiralium strenua efficacieque apud potentes intercessione, die

⁵⁵ Fénymásolata: DRER GyL, Zsindely Endre hagyaték (C 206), 8. doboz.; Thury másolata: DtREN, O. 662/65

⁵⁶ A prédikátorok velencei patrónusa. Tevékenységére l. SCHAFFERT, 1977. Levelei kiadva: THURY, 1912.

11 Februarii sub vesperam in sanctorum consortem redacti,⁵⁷ ac velut e mortuis suscitati sumus. Super quo emigrata nominis Divini laudatione, laetamur non solum nos, sed laetantur omnes fideles tantum Dei opus audientes; laetantur imprimis Domini Hollandi, in quorum jam navibus ab ipso die horaque liberationis sumus;⁵⁸ ac post sordidos durae captivitatis squalores, novis induti vestibus, dictam sanctam cum iisdem conversationem habemus. Ecce quam pondus est Deus erga illos, qui ipsum in afflictionibus, cum fide et patientia expectant. Quid nos Deo nostro, patri clementissimo, tum pro auxilio gratiae suae medias inter angustias praeesse, tum pro jucunda hac liberatione rependamus. Nihil aliud, quam quod gratum (secundum, verbum suum) esse putamus. Videlicet sacrificium laudis et gratiarum actionis e corde puro et humillimo ora luens. Nostros vero hac re omnes patronos, imprimis Praepotentes Belgii Foederati Ordinis, una cum, suis admiralibus grata semper memoria, ac nominis eorum debita celebratione apud omnes sanctos venerabimur. Certe nec tui nominis honestissimam memoriam, donec mortis caligo nos [---] perpetuis (apud omnes) laudibus celebrare nunquam desisteremus. Satam enim sinceritatem et indefessam tuam in nostri liberatione industriam experti sumus, ut eam etiamsi lingvas oraque centum habere-mus, effari nequiremus. En gratus, jucundusque effectus testatur, non te a pulsu in regni Christianis eo usque destitisse, donec Dei servi ex Aegypto spirituali, ad sacrificium Deo suo cum hilaritate offerendum dimitterentur. Crede pro tanto zelo et charitate, magnum te, tum in praesenti, tum in futura sanctorum generatione futurum esse. Libenter animus nobis erat visitare Venetias,⁵⁹ atque sic per Helvetiam redire, verum vi illud fieri posse putamus propter Jesuitarum deliria et insidias, valde enim illis displicet, ut in Italia iam pridem interfaciebamur. Interim Domini Hollandi promiserunt sese, spectatori ac commodiori itinere nostro provisos esse. Emissimus nos primum aut in Hollandiam, aut in Angliam perventurus esse;⁶⁰ in illis tandem regnis, per alia regna reformata et evangelica in patriam descensuros. Non dubitamus, quin suo tempore etiam de nostro itinere, tua Veneranda Dominatio audire possit. In reliquo, paternae Dei tutela, vitam et omnia tua recommendamus.

Datae in navi Illustrissimi Domini Joannis Haen, viceadmiralis,⁶¹ gauda dicta sunt Neapoli. Die 17. Februarii 1676.

Tui in Christo Fratres,

supramemorati ministri ecclesiarum
nunc e sepulchro calamitatum redivivi,

⁵⁷ A holland hajók délelőtt érkeztek Nápoly kikötőjébe, majd a prédikátorokat Westhovius és Vireth hozta ki a gályákról, akiket Den Haen hajóján helyeztek el. Vö. POOT, 1684. 441.; OTROKOSI, 1933. 60.

⁵⁸ A prédikátorok az első éjszakát Den Haen altengernagy hajóján töltötték, másnap viszont szétszöszották őket a holland flotta hajóin. Vö. POOT, 1684. 442.; BRANDT, 1687/1. 962–963.; MIKLÓS, 1919. 109.

⁵⁹ A prédikátorok április 24-én érkeztek Velence kikötőjébe, és 28-án mentek be a városba.

⁶⁰ A holland parlament 1676. március 17-én kelt rendeletében utasította de Ruytert, hogy további hat hónapig maradjon a térségben. Emiatt váltak meg a prédikátorok március 25-én a holland hajóhadtól, és vették útjukat eredeti szándékuk szerint Svájc érintésével Hollandia felé. Svájci tartózkodásuk alatt született a döntés, hogy Hollandia csak hatot vagy nyolcat tud fogadni közülük. Vö. THURY, 1912. 170, 174.; THURY, 1910. 34, 45–56.

⁶¹ Jan den Haen (meghalt 1676), altengernagy De Ruyter hajóhadában.

P[ost] S[criptum] Omnibus viribus intendunt Domini Hollandi, ut quam citissime etiam alios nostros fratres Buccariensi in Dalmatia existenses liberent.⁶³ Literae Tuae, humanissimae die II Februarii dato scriptae,⁶⁴ nos non iam inter mortuos, sed inter vivos die 12 Februarii invenerunt. Demum rogo Te vir clarissime ego ipse, cui has scripsi, ut hasce meas literas inclusas (et eas quae ab illis fratris erunt)⁶⁵ ad Generosum Dominum Zollikofer⁶⁶ expedire, brevesque tuas proprias literculas iisdem adiungere digneris; rogando ut quam citissime literae hae, in Patriam nostram [pervenire] ad imbutas ecclesias, moestasque familias pervenire possint.

Kívül: Clarissimo Experientissimo Viro, Domino Nicolao Zaffio, Medicinae practicae Doctori, Domino nobis plurimum honorando et fratri in Christo Jesu dilectissimo, tradantur Venetiis.

⁶² A gályákról valójában 23 prédikátor szabadult, Ceglédi Pétert és Harsányi Istvánt a nápolyi börtönből, Zsedényi István az ottani rabkórházból engedték ki. POOT, 1684. 441; THURY, 1998. II. 129.

⁶³ Kállai István, Ladmóczi István, Rimaszombati János, Szentpéteri Mangó István és Tatai P. Sámuel csak 1676. május 2-án szabadultak ki.

⁶⁴ E levél nem maradt fenn.

⁶⁵ E levelek közül egyet sem ismerünk.

⁶⁶ Michael Zollikofer bécsi kereskedő.

Rövidítések és irodalomjegyzék

1. Források

DRER GyK	Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének Kézirattára, Budapest
DRER GyL	Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének Levéltára, Budapest
DtREN	Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattára, Pápa
EOL	Evangélikus Országos Levéltár, Budapest
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Budapest
SAZ	Staatsarchiv Zürich
TtREN	Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattára, Sárospatak
TtREN	Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattára, Debrecen
ZBZ	Zentralbibliothek Zürich, Handschriftensammlung

2. Szakirodalom

BALOG 1902	Kocsi Csergő Bálint „Narratio brevis de oppressa libertate Hungaricarum ecclesiarum” cz. művének X–XII. fejezete. Kiad. BALOG Elemér. In: <i>Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár</i> 1902, 76–184.
BOD 1890	BOD, Petrus de Felső-Csernáton: <i>Historia Hungarorum ecclesiastica</i> . I–II. Edd. L. W. E. RAUWENHOFF – Car. SZALAY. Lugduni Batavorum, 1890.
BORUS 1999	BORUS József: Die Befreiung der ungarischen Galeerensklaven – Admiral Michiel de Ruyter. In: <i>Reformation und Gegenreformation im Pannonschen Raum</i> . Eisenstadt, 1999. 243–256. (<i>Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland</i> 102.)
BRANDT 1687/1	BRANDT, Gerard: <i>Het leven en bedrijf van den Heere Michiel De Ruiter</i> . Amsterdam, 1687.
1687/2	BRANDT, Gerard: <i>Leben und Thaten des fürtrefflichen u. sonderbahren See-Helden Michaels de Ruiter</i> . Amsterdam, 1687.
BUJTÁS 1999	BUJTÁS László Zsigmond: A gályarab prédikátorok levélváltása Frans Burmannal (1675–1676). In: <i>Lymbus</i> 6 (1999) 35–74.

- KÁLLAY
1935
KÁLLAY Kálmán: De Ruyter holland admirális sajátkezű levele a magyar gályarabok megszabadításáról In: *Protestáns Szemle* 44 (1935) 165–167.
- KVACSALA
1893
KVACSALA János: Magyar vonatkozású kéziratok a poseni királyi levéltárban. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 3 (1893) 109–110.
- LAMPE
1728
LAMPE, Friedrich Adolf – DEBRECENI EMBER Pál: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum, 1728.
- MAKKAI
1976
Galeria omnium sanctorum – A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete Szerk. MAKKAI László, közrem. FABINY Tibor és LADÁNYI Sándor. Budapest, 1976.
- MIJS
1929
MIJS, Ulbo J.: Uit het leven van Ds. Theodorus Westhovius (in 1673 en 1675/6 vlootpredikant van Michiel Adrsz. De Ruyter). In: *Archief, uitgegeven door het Zeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 1929, 114–144.
- MIKLÓS
1918
MIKLÓS Ödön: *Holland intervenció a magyar protestantizmus érdekében (1674–1680)*. Pápa, 1918.
- 1919
MIKLÓS, E[dmund]: De houding der Nederlanden in de Hongaarsche geloofsvervolgingen (1674–1680). In: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 40 (1919) 10–110.
- 1939
MIKLÓS Ödön: A magyar gályarab lelkészek levéltára. In: *Levéltári Közlemények* 17 (1939) 277–279.
- OTROKOCSI
1933
OTROKOCSI Fóris Ferenc: *Furor bestiae contra testes Jesu Christi in Hungaria*. Kiad. HERPAY Gábor. Budapest, 1933. (*Antiqua Bibliotheca Ecclesiae Reformatae Hungariae Series, III. 1.*)
- PONGRÁCZ
1928
PONGRÁCZ József: Adatok a magyar protestáns gályarab lelkészek történetéhez. In: *Theológiai Szemle* 6 (1930) 714–719.
- POOT
1684
POOT, Abraham van: *Naauwkeurig verhaal van de Vervolginge aangerecht tegens de Euangelise Leeraren in Hungarien*. Amsterdam, 1684.

- PRUD'HOMME
1996
PRUD'HOMME Van Reine, Ronald: *Rechterhand van Nederland. Biografie van Michiel Adriaenszoon de Ruyter*. Antwerpen–Amsterdam, 1996.
- RITOÓKNÉ
1973
RITOÓK Zsigmondné: Debreceni Ember Pál egyház-történetének kéziratai. In: *Magyar Könyvszemle* 89 (1973) 175–185, 364–376.
- SCHAFFERT
1977
SCHAFFERT, Hans: Der Theologe und Arzt Nicolaus Zaffius. Kontaktperson in Neapel 1675 und 1676. In: *Rebellion oder Religion? Die Vorträge des internationalen Kirchenhistorischen Kolloquiums Debrecen, 12. 2. 1976*. Edd. Peter F. BARTON und László MAKKAJ. Budapest, 1977. (*Studia et Acta ecclesiastica, Nova series III.*)
- THURY
1909–1910
THURY Etele: Gályrabjaink megszabadítása. In: *Protestáns Szemle* 21 (1909) 511–524, 583–596, 642–651; 22 (1910) 32–48, 106–115.
- 1912
THURY Etele: *Adatok a magyar protestáns gályarab-lelkészek történetéhez*. Budapest, 1912.
- 1998
THURY Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története* I–II. Pozsony, 1998. (*Csallóközi Kiskönyvtár*)